

УДК 343.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.05.63>**АКТУАЛЬНІСТЬ СУЧАСНОГО ВИКЛАДУ НОРМИ ПРО ДЕРЖАВНУ ЗРАДУ****Нагорна О.О.,**

факультет прокуратури

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Довгалюк Ю.М.,

факультет прокуратури

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Нагорна О.О., Довгалюк Ю.М. Актуальність сучасного викладу норми про державну зраду.

Дану статтю присвячено поняттю державної зради як одного із кримінальних правопорушень, які посягають на основи національної безпеки України.

З огляду на анексію Автономної Республіки Крим та міста Севастополь від України Російською Федерацією та зважаючи на те, що через вісім років з початку російсько-української війни держава-агресор та окупант наважилася на повномасштабне вторгнення, можна дійти висновку, що існує досить масштабна загроза національній безпеці України. Тому особливого значення набуває кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України, оскільки ці кримінальні правопорушення є найнебезпечнішими посяганнями на суспільні відносини, які забезпечують державний суверенітет, територіальну цілісність, недоторканність та обороноздатність держави, державну безпеку України та її конституційний лад.

У статті автори зосередили увагу на питанні становлення та розвитку нормативного визначення кримінального правопорушення «державна зрада» та відповідальності за такий злочин. Акцентовано увагу на правових актах, у яких кодифіковано поняття державної зради, а також досліджено та проаналізовано сформовані протягом століть різні підходи законодавця до визначення державної зради як злочину.

Авторами розглянуто та охарактеризовано елементи складу злочину: об'єкт, суб'єкт, об'єктивну та суб'єктивну сторони державної зради як кримінального правопорушення проти основ національної безпеки України, а також специфічні ознаки цих елементів. Окрім того, автори зосередились на різних підходах науковців до визначення елементів складу кримінального правопорушення «державна зрада», передбаченого статтею 111 Кримінального кодексу України.

Проаналізовано зміни, внесені до Кримінального кодексу України, що стосуються посилення

відповідальності за кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України, зокрема за державну зраду, в умовах дії режиму воєнного стану, а також з'ясовано, що метою цих змін є забезпечення справедливого покарання осіб, які в умовах воєнного стану посягають на безпеку держави.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, відповідальність, державна зрада, національна безпека, держава.

Nahorna O., Dovhaliuk Y. The relevance of the modern interpretation of the norm on treason.

The article is devoted to the consideration of treason as one of the crimes which encroach on the elements of Ukraine's national security.

There is a fairly significant danger to the national safety of Ukraine because of annexation of the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol from Ukraine by the Russian Federation and because the aggressor state dared a full-scale invasion eight years after the beginning of the Russian-Ukrainian war. So, criminal liability for crimes against the foundations of national security of Ukraine is of particular importance, because these crimes are the most dangerous encroachments on social relations that ensure state sovereignty, territorial integrity, inviolability and defense capability of the state, state security of Ukraine and its constitutional order.

In the article, the authors focused on the issue of formation and development of the normative definition of the crime «treason» and responsibility for this crime. Emphasis is placed on the legal acts, which codified the concept of treason, researched and analyzed the different approaches of the legislator to the definition of treason as a crime formed over the centuries.

The authors considered and characterized the elements of the crime: object, subject, objective and subjective aspects of treason as a crime against the foundations of national security of Ukraine, as well as specific features of these elements. In addition, the authors focused on

different approaches of scientists to determination of the elements of the crime of «treason» provided for in Article 111 of the Criminal Code of Ukraine.

Emphasis is placed on changes made to the Criminal Code of Ukraine which relate to the strengthening of responsibility for crimes against the foundations of national security of Ukraine, in particular for treason, under the conditions of martial law, the authors found out that the purpose of these changes is to ensure fair punishment of persons who encroach on the safety of the state in the conditions of martial law.

Key words: crime, responsibility, treason, national safety, state

Постановка проблеми. З розвитком людства і з утворенням нових соціальних форм – держав, постала проблема захисту таких соціальних форм існування. Реформування процедури захисту держав завжди обумовлювалось зовнішніми чинниками і політичними процесами. Тож для розуміння сьогоdnішніх тенденцій щодо захисту держав та забезпечення їх безпеки, зокрема, необхідно розглянути такий злочин у історичній площині. З моменту проголошення незалежності України вчинення правопорушень проти держави було рідкісним явищем. Але, починаючи з 2014 року, в умовах російської збройної агресії на території України, коли кожна дія може змінити хід війни, необхідно підлаштовувати законодавство під сучасні реалії.

Тому, на нашу думку, необхідною була і залишається деталізація і осучаснення положень про злочини проти державної безпеки, адже кількість випадків державної зради, як найбільш небезпечного посягання на державну безпеку, обороноздатність, незалежність країни, її конституційний лад, викликає занепокоєння. На сьогодні ситуація, яка склалась навколо України, зумовила значну динаміку в практиці правозастосування норми про кримінальну відповідальність за державну зраду, а також зумовила потребу комплексного науково-теоретичного і законодавчого опрацювання питання про осучаснення ст. 111 КК України.

Метою цієї статті є дослідження відповідальності за державну зраду і актуальності сучасного викладу такої норми кримінального закону. Тож необхідно проаналізувати історичний аспект такого злочину, а також реакцію законодавця на події, які впливають на визначення відповідальності за державну зраду.

Матеріали та методи. Для розуміння актуальності сучасного викладу норми про державну зраду варто застосувати історичний метод для вивчення еволюції законодавства про кримінальну відповідальність за державну зраду, оскільки саме дослідження тенденцій розвитку законотворчості і використання вже набутого

досвіду в цій сфері допоможе удосконалити законодавчу техніку. Також для досягнення мети цієї статті було використано системний загальнонауковий метод дослідження, метод аналізу та порівняння. Методологічною та теоретичною основою дослідження є фундаментальні наукові праці провідних науковців та кодифіковані акти законодавства.

Виклад основного матеріалу. Кримінально-правова протидія державній зраді почалась більше тисячі років тому. Найпершою пам'яткою української державності можна вважати Руську Правду. Основи державності об'єктом злочину в такому збірнику не виступали, оскільки не існувало таких понять, як «злочин проти держави» або ж «державна зрада». Натомість, особливим чином охоронялась особа голови держави. [1, с. 122]

Наприкінці XIII ст. почався поступовий занепад Галицько-Волинської держави, внаслідок чого почалась боротьба сусідніх держав за українські землі. Відповідно після поділу територій найтісніший зв'язок українських територій був з Польщею та Великим князівством Литовським. Віслицький статут вже у 1347 р. у Польському королівстві серед найтяжчих злочинів виокремлював злочин проти держави – зраду, під якою розумів бунт проти короля. Довгий час населення колишньої Галицько-Волинської держави у складі Литовського князівства керувалося нормами Руської правди. Натомість у 1468 р. Віленський сейм затвердив перший уніфікований збірник правових норм – Судебник короля Казимира Ягайловича. Саме цей законодавчий акт містив перші норми-заходи проти втечі. Схожа норма діяла також у Польському королівстві і передбачала заборону виїзду до ворожих країн. У ті часи замах на життя та здоров'я монарха був одним з видів державних злочинів і кваліфікувався вже як державна зрада, а особа, яка вчинила – зрадником.[3, с.107] У Литовських Статутах 1566 та 1588 р.р. виділяють уже такий державний злочин як образа величності господарської, під яким розуміють посягання на здоров'я монарха. З'явилося поняття верховної зради, до якої входять: повстанні проти короля та уряду; злочинний намір направлений на захоплення верховної влади. До земської зради в таких актах законодавець відніс: втечу до ворожої землі; зносини з ворогами; здача фортеці ворогу; приведення до країни ворожих військ. [4, с. 179-180] Отже, з розвитком суспільства збільшувалась загроза для державності, тому виникала потреба в конкретизації і розширенні норм про злочини проти безпеки держави.

Наприкінці XV ст. на території Запорізького регіону з'явилися козаки, що ознаменувало собою початок нового етапу розвитку української державності. Право козаків характеризувалося

не писаними законами, а звичаями і здоровим глуздом.

Натомість у 1743 р. з'явилась збірка норм феодално-кріпосницького права – «Права за якими судиться малоросійський народ». Саме в цьому акті значна увага приділялась діянням, що можна об'єднати під поняттям «державна зрада». Криміналізуються злочини проти монарха та в його особі держави. Йдеться про зраду, збезчещення або вбивство послів, фальшування грамот, печаток, грошей тощо. [5, с. 28]

До числа пам'яток права України періоду наростання і розвитку національно-визвольної боротьби українського народу, що передбачають відповідальність за державну зраду, варто віднести Соборне Уложення Московської держави 1649 р., що стало першим правовим актом про політичні злочини, який значно посилив кримінально-правову охорону відносин щодо захисту державної влади. Зокрема, відповідальність передбачена за здачу міста ворогу, збройний заколот, дружба з ворогами царя. Особливістю такого акта є те, що був спеціальний суб'єкт – представник панівного класу, і період, в який діяння підлягали кваліфікації як державна зрада – воєнний стан. В окремій статті була передбачена відповідальність для службових осіб за злочин об'єктом якого були відомості військового характеру. [1, с. 122-123]

Наприкінці XVIII ст. українські землі перейшли до складу Австрії, Російської Імперії і Туреччини. В 1845 р. Державною думою Російської імперії прийнято новий законодавчий акт, що отримав назву «Уложення про покарання кримінальні та виправні». В указаному кримінальному законі законодавець встановлює та систематизує кримінальну караність державної зради та відповідальність за неї. Зокрема відповідальність передбачена за намір зрадити державу, за сприяння під час війни ворогу, за діяння чиновника або дипломата, які, скориставшись своїми повноваженнями, шкодять державі. [6, с. 173]

У результаті подальшого розвитку законодавства було прийнято Кримінальне Уложення 1903 р.. Цей акт у повному обсязі так і не вступив в дію, однак глава, присвячена державним злочинам, набрала чинності й застосовувалася з 1904 р. Порівняно з Уложенням 1845 р., обсяг нормативного регламентування державної зради виріс у рази. Піддавши аналізу ці положення, можна виділити такі форми державної зради: надання іноземній державі допомоги в проведенні військової й ворожої діяльності (ст.108), перехід на бік ворога (ст. 109), підбурювання до військових дій з Росією (ст.110), шпигунство (статі п. 6 ч. 3 108, 112, 113). Згідно зі статтями 114 і 115, підлягали покаранню особи, які свідомо виготовляли, здавали або приймали засоби, непридатні до нападу на ворога чи захи-

сту від нього, а також поставляли або приймали для діючої армії, флоту або лікарні завідомо шкідливі для здоров'я або непридатні для вживання предмети постачання. Також збереглися положення щодо зради в дипломатичній сфері. Було встановлено відповідальність за створення об'єднання, сформованого заради державної зради (ст. 118). У ст. 119 визначено підстави притягнення до відповідальності за державну зраду іноземців, військовополонених та осіб, які нещодавно вибули з російського підданства. [7, с. 52-53]

Після відновлення української незалежності у 1917 р., на території Української Народної Республіки майже повністю діяло Кримінальне уложення 1903 р.. Діючою була постанова Тимчасового уряду «Про вжиття заходів проти осіб, що загрожують обороні держави, її внутрішній безпеці та завоюванням революції 1917 року» (2 серпня 1917 р.), згідно з якою у позасудовому порядку осіб, діяльність яких спрямована проти державної безпеки, відправляли до в'язниці, а також депортували їх за межі України. [8, с. 39-40]

Із становленням на території України у 1919 р. радянської влади кримінальне законодавство базувалося на нормативних актах уряду Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки. Після завершення на початку 20-х років XX століття активної фази військових дій в Україні постало питання прийняття законодавчої бази УРСР. У 1922 р. прийнятий КК УРСР, який, перейняв більшість положень КК РРФСР 1922 р. Загалом у радянському законодавстві можна спостерігати примат держави над громадянами, тому додатково неодноразово приймалися акти протидії державним злочинам, розширювалось поняття таких злочинів. Наприклад, у 1923 р. внесено зміни до ст. 57 КК УРСР; в 1925 р. прийнято постанову ЦВК «Про шпигунство, а також про збирання й передачу економічних відомостей, що не підлягають оголошенню» тощо. Цим самим було розширено кількість діянь, які визнавались як злочини проти держави.

Вже в 1960 р. було прийнято новий кримінальний кодекс УРСР що діяв до 2001 р. В цьому акті закріплено норму про державну зраду, аналіз дає розуміння, що даний злочин вчиняється з умислом. При цьому об'єктом є державна незалежність, територіальна недоторканість або військова могутність СРСР, або ж їх будь-яке поєднання. Це діяння умисно вчинене громадянином СРСР на шкоду державній незалежності, територіальній недоторканності або військової могутності СРСР. Полягає воно в таких діях: перехід на бік ворога, шпигунство, видача державної або військової таємниці іноземній державі, втеча за кордон або відмова повернутися з-за кордону в СРСР, надання іноземній державі

допомоги у проведенні ворожої діяльності проти СРСР, а так само змова з метою захоплення влади [9].

В 2001 р. Верховною Радою України було прийнято Кримінальний Кодекс України, у якому в першому розділі особливої частини винесено злочини проти основ національної безпеки. До статті 111, яка передбачає відповідальність за державну зраду, трічі вносились зміни.[10] За вищевикладеним можна зробити висновок, що зміни у кримінальних законах або прийняття нових завжди зумовлювались існуючою в той час політичною ситуацією і зовнішніми обставинами.

Варто зазначити, що питання державної зради набуває особливої актуальності в наші дні, хоча, як відомо, в Україні на початку 2000-х рр. ст. 111 КК України практично не застосовувалась, оскільки на той час простежувалися лише поодинокі випадки вчинення державної зради. Незважаючи на це, слід розуміти, що навіть одиничний факт вчинення цього злочину становить серйозну небезпеку для нашої держави, оскільки відповідні дії можуть спричинити неабияку шкоду суверенітетові, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України [18, с. 14].

Аналізуючи судову практику щодо злочинів проти основ національної безпеки, можна простежити той факт, що з 2014 р. внаслідок активізації російської збройної агресії на території України, анексії АР Крим та Севастополя від України Російською Федерацією ситуація кардинально змінилася. Звернувшись до аналізу звітності основних показників роботи органів досудового розслідування, підготовленого Офісом Генерального прокурора України протягом останніх років, можна з'ясувати, що випадки державної зради почастишали [18, с. 14]. Проте варто зазначити, що на сьогодні, коли в Україні запроваджено воєнний стан та оголошено загальну мобілізацію, коли російські війська вбивають мирне населення, обстрілюють та знищують ключові об'єкти інфраструктури, ракети влучають в житлові будинки українців, а Збройні Сили України за підтримки всього народу мужньо протистоять агресії, постала гостра необхідність прийняття змін до окремих статей КК України в умовах воєнного стану.

Так, 7 березня 2022 р. набрав чинності Закон від 3 березня 2022 р. № 2113-IX із внесеними змінами до статей 86 («Амністія»), 111 («Державна зрада») і 113 («Диверсія») КК України. Зміни до ст. 111 КК полягають у наступному: а) із частини 1 слова «в умовах воєнного стану або» виключені; б) водночас сформульована нова частина 2, в якій визначено склад злочину з кваліфікуючою ознакою «Ті самі діяння, вчинені в умовах воєнного стану». Такі зміни обтя-

жують кримінальну відповідальність за державну зраду під час воєнного стану і свідчать про те, що державна зрада в умовах воєнного стану становить особливу небезпеку для України.

Метою таких змін є забезпечення максимального та справедливого покарання тих громадян України, які в умовах воєнного стану вчинять дії направлені на послаблення нашої обороноздатності, посягають на суверенітет, або спричиняють будь-яку шкоду цивільному населенню України [19, с. 265].

Склад такого правопорушення, як державна зрада, включає в себе такі елементи: суб'єкт, суб'єктивна сторона, об'єкт, об'єктивна сторона. За ч. 1 ст. 18 КК України суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого відповідно до КК України може наставати кримінальна відповідальність. З положень ст. 22 КК України виходить, що особа може підлягати кримінальній відповідальності за вчинення державної зради, якщо до вчинення такого злочину їй виповнилось 16 років. Зі змісту статті 111 КК України, яка передбачає відповідальність за державну зраду, впливає наявність спеціального суб'єкта, тому що обов'язковою ознакою особи, яка може вважатись суб'єктом вчинення правопорушення за ст. 111 є громадянство України.

Під суб'єктивною стороною варто розуміти ставлення особи до суспільно-небезпечного діяння, яке вона вчиняє і його наслідків. Із формулювання диспозиції статті 111 КК України випливає, що державна зрада може вчинятись лише з прямим умислом. Обов'язковою ознакою державної зради є мета – заподіяння шкоди суверенітетові, територіальній цілісності та недоторканності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України [10].

Об'єктом державної зради є зовнішня безпека країни переважно у сфері державної безпеки, а саме у інформаційній, економічній, науково-технологічній і воєнній сферах [14]. Н.С. Кончук наголошує, що у наукових джерелах можна зустріти різні визначення основного безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого ст. 111 КК України. Однак найбільш поширеними можна виділити три підходи [15, с. 92].

Зокрема, представники першого підходу безпосереднім об'єктом державної зради визначають державну безпеку у будь-якій сфері. Натомість, представники другого підходу – суспільні відносини щодо забезпечення безпеки конституційного ладу. На обґрунтування своєї позиції вказують, що безпека конституційного ладу передбачає захищеність державного ладу та інших його складових: організації і діяльності державної влади; здійснення владних повноважень органами державної влади; суверенітету

і незалежності, територіальної цілісності та недоторканості України. Щодо економічної та інформаційної безпеки, то вказується, що з точки зору кримінально-правової охорони їх можна розглядати як самостійними складовими конституційного ладу, так і через призму суверенітету держави.[16, с.268] Нарешті, представники третього підходу вважають, що основним безпосереднім об'єктом злочину є національна безпека переважно у сфері державної безпеки, воєнній, інформаційній, економічній і науково-технологічній сферах.

Що стосується об'єктивної сторони кримінального правопорушення «державна зрада», то вона проявляється у вигляді посягання на зовнішню безпеку, яке, в свою чергу, характеризується підвищеним ступенем небезпеки, що і зумовило віднесення державної зради до числа особливо тяжких злочинів. Об'єктивна сторона передбачає дію, що вчиняється у формах, визначених ст. 111 КК України: перехід на бік ворога в період збройного конфлікту, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України[10]. Причому М.І. Михайлуца зазначає, що перехід на бік ворога може розглядатись у двох вимірах: фізичний перехід, тобто перехід на територію ворожої держави, та інтелектуальний перехід, який проявляється у наданні допомоги ворожій державі або її представникам, будучи на території України [17, с. 201].

Особливістю об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення «державна зрада» є наявність таких юридичних конструкцій, як «воєнний стан» та «період збройного конфлікту», які є альтернативними комбінованими ознаками об'єктивної сторони даного правопорушення. З огляду на положення Закону України «Про правовий режим воєнного стану», можна з'ясувати, що «воєнний стан» – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, збройної агресії або загрози нападу, та передбачає надання суб'єктам владних повноважень прав та обов'язків, необхідних для відвернення загрози, забезпечення державної безпеки, а також тимчасове обмеження конституційних прав і свобод громадян.[20] Що стосується збройних конфліктів, то існують збройні конфлікти міжнародного характеру (тобто зіткнення збройних сил різних держав усупереч міжнародно-правовій забороні війни) та збройні конфлікти неміжнародного характеру (збройне протистояння, що відбувається у межах території держави).

Варто звернути увагу на те, що чинна редакція статті 111 Кримінального кодексу України все ж є недосконалою. Ю.Ю. Коломієць звертає

увагу на те, що можна погодитись із законодавцем стосовно того, що умови воєнного стану повинні бути кваліфікуючою ознакою державної зради. Але формулюючи нову редакцію статті 111 Кримінального кодексу України, законодавець припустився логічної помилки. У попередній редакції серед дій, у яких полягає державна зрада був перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту. У новій редакції державна зрада в умовах воєнного стану є кваліфікованим складом злочину. Розмежовуючи дві обставини об'єктивної сторони державної зради, законодавець штучно обмежив застосування ст. 111 КК України. Виходячи з нової редакції цієї статті, кримінально карним є лише перехід на бік ворога в період збройного конфлікту в умовах воєнного стану.

Висновки. Дослідження історичного розвитку норми про державну зраду дає можливість усвідомлення факторів, на які необхідно звернути увагу при реформуванні такого положення, адже, урахувавши викладене, можна стверджувати, що протягом усіх етапів історичного розвитку Української державності – від Київської Русі до сьогодення – відбувалась еволюція законодавства про кримінальну відповідальність за державну зраду, що зумовлено багатьма зовнішніми чинниками. З огляду на те, що таке посягання на державну безпеку, обороноздатність, незалежність і конституційний лад України може спричинити катастрофічні наслідки, в умовах війни необхідним є деталізація і осучаснення норми про державну зраду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Левчук-Микитюк А. Генезис кримінально-правової протидії державній зраді в Україні / Історико-правовий часопис: науковий журнал / упоряд. О. Крикунов. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2019. № 1 (13). С. 121–127.
2. Чуваков О.А. Кримінально-правова протидія злочинам проти основ національної безпеки України: теорія і практика: дис. ... док. юрид. наук: спец. 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Одеса, 2017. 468 с.
3. Зайцев О.В. Історичні фактори соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за державну зраду в Україні (XI–XVIII ст.). Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. 2016. Вип. 1. С. 104–115.
4. Козланюк В.К. «Ображеніє маєстату и зрада Речи Посполитой» як державний злочин за нормами Статутів Великого князівства Литовського. Правове життя сучасної України: у 2 т.: матер. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав. 2019 р.) / відп. ред.

- Г. О. Ульянова. Одеса: ВД «Гельветика», 2019. Т. 1. С. 178–181.
5. Мироненко О.М. Пам'ятки політико-правової культури України: Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 / відп. ред.: Ю. С. Шемшученко. Київ: НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. Грушевського, 1997.
 6. Сергієвський С.К. Генеза вітчизняного законодавства про кримінальну відповідальність за державну зраду. Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. / редкол.: В.І. Борисов та ін. Харків: Право, 2019. Вип. 37. 186 с.
 7. Зайцев О.В., Філіпенко В.Р. Генезис норми про державну зраду в Україні (1845–1960 РР.). Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка (3), 2016. ст. 50–62.
 8. Терлюк І.Я. Огляд історії кримінального права України. Навчальний посібник. Львів: Ліга-Прес, 2007. 92 с.
 9. Уголовный кодекс Украинской ССР 1960 год.
 10. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25-26. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
 11. Приходько Т.М. Проблемні аспекти дефініції суб'єкта злочину. 2017.
 12. Судова практика у справах про злочини неповнолітніх і втягнення їх у злочинну діяльність. Верховний Суд України; Узагальнення судової практики від 29.08.2003 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0082700-03#Text>.
 13. Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 № 2235-III.
 14. Лихова, С.Я., and Л.Х. Гасанова. Кримінально-правова характеристика юридичного складу злочину «державна зрада». Diss. Національний авіаційний університет, 2020.
 15. Кончук, Н.С. «Об'єкт складу злочину Державна зрада». Європейські перспективи 4 (2015): 89–95.
 16. Чорний Р.Л. Система злочинів проти безпеки держави за кримінальним кодексом України /Університетські наукові записки. № 1 (45). 2013 р. С. 261–272.
 17. Михайлуца, М.І. «Кримінально-правова природа державної зради та шпигунства. «Право і суспільство» (2017) С. 199–203.
 18. Кончук Н.С. Кримінальна відповідальність за державну зраду: дисертація. Diss. ЛьвДУВС, 2019.
 19. Коломієць Ю.Ю. Державна зрада, вчинена в умовах воєнного стану. «Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів ХХІ століття»: у 2 т.: матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за загальною редакцією С.В. Ківалова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 265–268.
 20. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII.